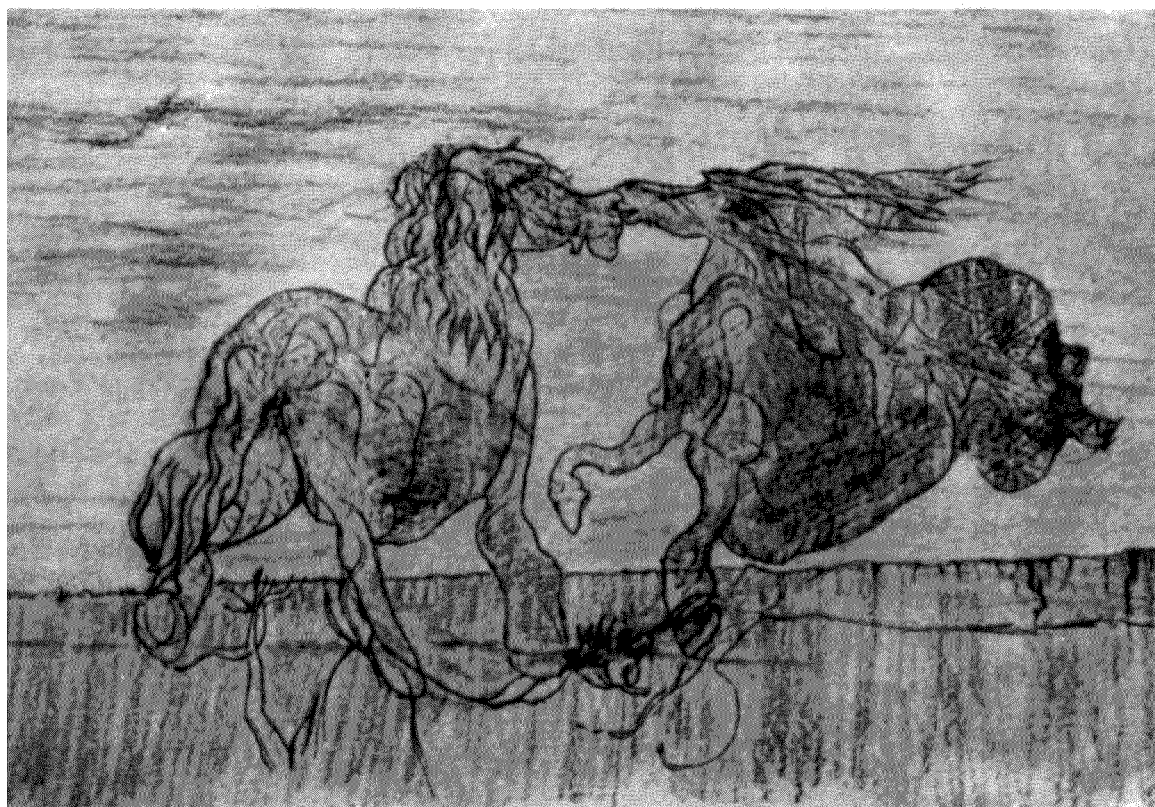

Max Ernst, Ελιβήτωρ και η μνηστή του ανέμου, 1925

Διεθνοποίηση της εργασίας και αντιστάσεις του τοπικού. Η εθνογραφική περίπτωση μιας ναυπηγοεπισκευαστικής περιοχής του Πειραιά

Η κύρια οικονομική δραστηριότητα στην περιοχή (το Πέραμα), όπως έχει παγιωθεί ιδιαίτερα μετά τη δεκαετία του 1960, είναι η κατασκευή, επισκευή και μετασκευή επιβατικών και εμπορικών πλοίων μικρής ή μεγάλης χωρητικότητας. Το ίδιο το γεγονός της ύπαρξης και της ανάπτυξης του Δήμου σχετίζεται άρρηκτα με τη μεταπολεμική ανάπτυξη που επισυμβαίνει στον ελλαδικό χώρο. Το έτος 1958, ειδικότερα για το Πέραμα, είναι αυτό που θα καθορίσει το χαρακτήρα και τη μοίρα της περιοχής μέχρι σήμερα. Ιδρύεται με εφοπλιστικά κεφάλαια η εταιρεία «Ελληνικά Ναυπηγεία» στο Σκαρामαγκά. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με τις τότε διεθνείς κρατούσες συνθήκες στον τομέα της ναυπηγικής, συμβάλλει στην ανάπτυξη τόσο της κατασκευής όσο και της μετασκευής/επισκευής πλοίων στον ελληνικό χώρο (Βλάχος, 1996). Πιο συγκεκριμένα:

1. Αναπτύσσονται ή και ιδρύονται μεγάλες ναυπηγικές μονάδες, που υπάρχουν μέχρι και σήμερα (Ναυπηγεία Ελευσίνας, Νεώριο Σύρου, Ναυπηγεία Χαλκίδας, ΝΑΥΣΙ).
2. Εμφανίζονται αρκετές μονάδες που ευκαιριακά ασχολούνται με κατασκευές πλοίων κύρια οχηματαγωγών ανοιχτού τύπου (ferry boats).
3. Δημιουργούνται πολλές δορυφορικές επιχειρήσεις που περιστρέφονται γύρω από την κατασκευή, επισκευή και μετασκευή ναυτιλιακού εξοπλισμού.
4. Σχηματίζονται μικρά εξειδικευμένα συνεργεία, που συγκροτούνται από εργατικό δυναμικό κάθε ειδικότητας, με σκοπό την εκτέλεση ναυπηγικών εργασιών υπό την επίβλεψη ενός εργολάβου, ο οποίος αναλαμβάνει το έργο τις περισσότερες φορές σε απευθείας συνεννόηση με τον πλοιοκτήτη.
5. Συσσωρεύεται σημαντικό απόθεμα εξειδικευμένου εργατικού δυναμικού και τεχνογνωσίας.
6. Δημιουργούνται χιλιάδες θέσεις απασχόλησης, ειδικά την περίοδο ακμής, η ΝΕΒ (Ναυπηγοεπισκευαστική Βάση) Πειραιά-Σκαρामαγκά έφθασε να απασχολεί 8.000 εργαζομένους.
7. Παύει ή και περιορίζεται η συναλλαγματική αιμορραγία του ελληνικού δημοσίου και

αυξάνεται η εισροή συναλλάγματος, αφού όλες οι οικονομικές συναλλαγές πραγματοποιούνται σε δολάρια.

Κατά συνέπεια, μέχρι τώρα είμαστε σε θέση να διαμορφώσουμε μια αντίληψη για την ίδια την ύπαρξη της περιοχής πιο συγκεκριμένα. Η ΝΕΒ ήταν το κίνητρο προσέλκυσης ενός σημαντικού τμήματος του πληθυσμού και συνεπώς της επιτόπιας εγκατάστασής του. Το Πέραμα είναι το δημιούργημα των μεγάλων αναγκών που ιστορικά γεννούσε το λιμάνι του Πειραιά και η ανάπτυξη της βιομηχανίας πριν την περίοδο της δικτατορίας, καθώς και η ελπίδα για δουλειά που δημιουργούσε σε χιλιάδες εσωτερικούς μετανάστες μεταπολεμικά.

Ωστόσο, η κύρια δραστηριότητα που επικράτησε, και βάσει της οποίας το Πέραμα απέκτησε μεγάλη φήμη, ήταν οι επισκευές και μετασκευές πλοίων, οι διαλύσεις μεταλλικών καθώς και οι κατασκευές ξύλινων σκαφών. Τούτο οφείλεται κύρια στον παραδοσιακό τρόπο οργάνωσης των εντόπιων ναυπηγείων. Έτσι, οι καθαυτό ναυπηγικές εργασίες περιορίστηκαν εκτός των άλλων στην κατασκευή μικρών πλοίων και κυρίως ρυμουλκών. Χαρακτηριστικά, η δεκαετία '70 με '81 ήταν από τις πιο ανθηρές για την περιοχή, τη στιγμή που η προσφορά εργασίας στα μεγάλα ναυπηγεία της χώρας είχε αρχίσει να παρουσιάζει κάμψη. Η ναυπηγοεπισκευαστική δραστηριότητα συνέχιζε να παρουσιάζει σταθερούς ρυθμούς εργασιών με μικρές αποκλίσεις κατά καιρούς. Έτσι, αναφερόμαστε ουσιαστικά σε 850-900 μικρομεσαίες επιχειρήσεις και σε ακαθόριστο αριθμό απασχολούμενων (πρόχειροι υπολογισμοί αναφέρονται σε 8.000-9.000) καθώς και σε ετήσια έσοδα της τάξης των 200 δις. δραχμών.

Το πλαίσιο προβληματισμού

Η δραστηριότητα αυτή, συνεπώς, δημιούργησε τις προϋποθέσεις για την εμφάνιση μιας τοπικής αγοράς εργασίας (Λεοντίδου, 1989). Παράλληλα, ωστόσο, δημιούργησε και βιωμένο χρόνο και σχέσεις από τα κοινωνικά υποκείμενα, καθώς οι εργαζόμενοι με το πέρασμα του χρόνου δημιούργησαν ιεραρχήσεις, διαπροσωπικές σχέσεις, συνάψεις με τον τόπο δράσης τους, τρόπους θέασης και ερμηνείας του κόσμου και κατά συνέπεια κουλτούρα. Η παρατήρηση αυτή είναι πολύ σημαντική για τον τρόπο με τον οποίο η έννοια του τοπικού τοποθετείται στη συζήτηση περί παγκοσμιοποίησης. Το τοπικό αποκτά ιδιαίτερη σημασία στο βαθμό που αντιμετωπίζεται ως κοινωνική διαδικασία, ως «περιοχή» όπου τα υποκείμενα δρουν ενσυνείδητα και με γνώση και όχι ως απότοκο ή εξάρτημα γενικότερων αυστηρά οικονομικών διαδικασιών. Η συζήτηση για τη σχέση τοπικού και παγκόσμιου, αν και έχει θέσει ένα άλλο πλαίσιο προβληματισμού για την παρούσα φάση της κεφαλαιακής συσσώρευσης ή αποσυσσώρευσης, έχει παραβλέψει τη βιωμένη καθημερινότητα των υποκειμένων, παράγοντας ολιστικά μοντέλα ερμηνείας για την έκφανση και πρόβλεψη της εργασιακής, και όχι μόνο, μοίρας στις τοπικές κοινωνίες.

Έτσι, ζητήματα όπως το τι σημαίνει να είναι κανείς άνεργος ή πλήρως απασχολούμενος, το τι λογίζεται ως εργασία¹ και τι όχι, το ποιες κοινωνικές ομάδες κερδίζουν ή χάνουν, το πώς παράγεται και αναδιανέμεται ο πλούτος στα τοπικά πλαίσια είναι, πιστεύω, το σημερινό διακίβευμα. Για το λόγο αυτόν είναι χρήσιμο να ακολουθηθεί μια αντίστροφη πορεία για αναλυτικούς σκοπούς, εκκινώντας δηλαδή κανείς από τον ίδιο τον τόπο για να διερευνήσει

σχέσεις, σημασίες, ιδιαιτερότητες και όχι απλώς αριθμούς. Η προοπτική αυτή δεν αναζητά να θέσει τις ορίζουσες μιας λογικής «σωστό-λάθος». Προσπαθεί να αποφύγει ό,τι παρουσιάζεται ως μονογραμμικό και για αυτό αυταπόδεικτο τέλος ή τάση, στερημένο ιστορικού βάθους και θεμελιωμένο στην απουσία ενός συνολικά αποδεκτού μοντέλου για τις αλλαγές και τις συνέχειες που επισυμβαίνουν στην πορεία της κεφαλαιακής συσσώρευσης.

Από την άλλη, η προβληματική αυτή αμφισβητεί «φυσικοποιημένες» θεμελιώσεις που ομογενοποιούσαν διαδικασίες και πρακτικές, όπως η αντίληψη για τη συγκρότηση του έθνους-κράτους, την ίδια την έννοια της οικονομίας αλλά και της εργασίας.

Ειδικά η έννοια της εργασίας, που μας ενδιαφέρει εδώ, αποκτά νόημα στο τοπικό πλαίσιο μέσα από σχέσεις που εντάσσονται σε ένα ευρύτερο οικο-νομικό πεδίο. Σε αυτό, εισόδημα δεν σημαίνει μόνο μισθός ούτε αποκλειστική και πλήρης απασχόληση σε μια μόνο δουλειά, όπως το μοντέλο του βιομηχανικού εργάτη της Δύσης. Υπό την οπτική αυτή, η σχέση οικονομίας και σημασίας της κοινωνικής δράσης εμφανίζει και προτείνει να μπούμε στη σκοπιά των δρώντων και να διερευνήσουμε τους πιθανούς τρόπους διαχείρισης και αναπαραγωγής της ύπαρξής τους². Αυτό δεν συνεπάγεται ότι βασικός νόμος στη δυτική κοινωνία έπαψε να είναι η κεφαλαιακή συσσώρευση και οι ανισότητες που αυτή δημιουργεί στην ανάπτυξή της. Χρειάζεται, ωστόσο, υπό το φως των τωρινών συζητήσεων, να αναδείξουμε τα σημεινόμενα διαδικασιών που προηγούμενα δεν είχαν υποπέσει στην αντίληψή μας, δεν φαινόταν ή θεωρούνταν απλώς παροδικές καταστάσεις ή ακόμα και επιβιώματα³.

Χαρακτηριστικά της τοπικής αγοράς εργασίας⁴

Η ζήτηση εργασίας στην περιοχή καθορίζεται άμεσα από τις εκάστοτε συνθήκες, όπως αυτές διαμορφώνονται από τις διακυμάνσεις του από καιρό διεθνοποιημένου ναυτιλιακού κεφαλαίου. Η ναυπηγική βιομηχανία καθορίζει την παραγωγική της ικανότητα με βάση τη ζήτηση για θαλάσσιες μεταφορές και την προσφορά χωρητικότητας. Το γενικό αυτό κανόνα γνωρίζουν πολύ καλά οι μεταλλεργάτες της περιοχής του Περάματος, εφόσον η απασχόλησή τους συνδέεται άμεσα με το βιβλίο παραγγελιών της κάθε επιχείρησης. Με αυτή όμως συνδέεται και ο τρόπος με τον οποίο ο εργάτης της κάθε ειδικότητας πουλά την εργατική του δύναμη. Η συντηρητική πλειοψηφία των εργαζομένων στην περιοχή προσλαμβάνεται σε συνεργεία εκτέλεσης συγκεκριμένου έργου με εργολαβική σχέση. Το βασικότερο κριτήριο πρόσληψης είναι ο χρόνος γνωριμίας με τους ντόπιους εργολάβους, ο χρόνος παρουσίας γενικά στις δραστηριότητες της ζώνης και κατά πόσο ο κάθε εργαζόμενος είναι διατεθειμένος να υποκίνηει σε πιέσεις που σχετίζονται με την ασφάλεια και το εργασιακό του status.

Οι εργαζόμενοι της περιοχής στήνουν καρτέρι στην είσοδο της ζώνης όποτε έχουν ανάγκη να δουλέψουν και παρατηρούν εάν κάποιος εργολάβος, γνωστός ή άγνωστος σε αυτούς, «βάζει» δουλειά. Μετά από λίγο αναζητούν τον υπεύθυνο εργοδηγό ή τον ίδιο τον εργολάβο, με σκοπό να διαπραγματευθούν την εργασιακή τους δύναμη και status, σε περίπτωση που υπάρχει πιθανότητα απασχόλησης. Η διαπραγμάτευση αυτή όμως είναι εξαιρετικά ιεραρχημένη και καθορίζεται από τη σκόπιμη απόσπαση υπεραξίας, από την έλλειψη μέτρων ασφαλείας και υγιεινής, καθώς και από την πληθώρα προσφοράς εργατικής δύναμης

εντόπια. Ένας 45χρονος οξυγονοκολλητής της περιοχής, καταθέτοντας την εμπειρία του, κατά την περάτωση του έργου, λέει χαρακτηριστικά:

Να σου πω ένα άλλο παράδειγμα. Το προπάνιο, επειδή είναι βαρύ αέριο, απαγορεύεται να το δουλέψεις σε κλειστό χώρο, γιατί δεν σε προειδοποιεί ότι έχει δημιουργήσει συνθήκες έκρηξης. Ο τεχνίτης δηλαδή, ο εργαζόμενος, δεν μπορεί να καταλάβει αν από κάποιο σημείο τα λάστιχα που φέρνουνε το εργαλείο κοπής που φέρνουνε το αέριο αυτό μπορεί να κοπεί, να έχει πέσει φωτιά απάνω να το έχει κάψει, μπορεί να κάνει προπάνιο. Και την ώρα που καις εσύ το μαζούτ, τη σκουριά κτλ. λερώνεται το στόμα σου, έχεις τη γεύση στο στόμα της σκουριάς του μαζούτ, και στη μύτη αναπνέεις το μαζούτ και το καταπίνεις και το αναπνέεις, που σημαίνει ότι από αυτά μυρίζεις το προπάνιο. Στην περίπτωση που μπορείς να το μυρίσεις, εφόσον δεν καταστραφεί η όσφρησή σου. Δεν μπορείς να το πάρεις χαμπάρι όταν είσαι στον κλειστό χώρο, και βρωμάς ολόκληρος, αν υπάρχει προπάνιο, οπότε μόλις καλυφθεί ο χώρος από μάζα, μόλις θα πας να βάλεις φωτιά θα καείς. Αυτό μόνο από άποψη να έχεις κάποια ειδικευση, δηλαδή και να είσαι προσεκτικός, να το προσέξεις, δεν πρόκειται να το μυρίσεις. Πρέπει να είσαι προσεκτικός σε κάποια πράγματα, να έχεις κάποια πείρα. Αυτό μπορεί να συμβεί στον οποιονδήποτε, να τρυπήσει κάπου το λάστιχο, να συμβεί οτιδήποτε και να γεμίσει ο χώρος, ανεξάρτητα από τη δική σου [...], και να καταληφθεί ο χώρος από προπάνιο, να καείς. Είναι ο δεύτερος που καίγεται. Γι' αυτό πριν από 10 χρόνια με 15 δεν χρησιμοποιούσαν εργαλεία προπανίου αλλά εργαλεία ασετιλίνης. Δεν είναι το ίδιο επικίνδυνα, δηλαδή η ασετιλίνη είναι πιο ακριβή και πιο δύσκολη, θέλει πιο πολλά μεροκάματα. Είναι σε μπουκάλια μικρές, θέλει πιο πολύ χρήμα, πιο πολλά εργατικά μεταφορικά, είναι πιο ακριβή κτλ. Για να ρίξουνε το κόστος χρησιμοποιούνε προπάνιο ανεξέλεγκτα και παντού, με αποτέλεσμα να είναι ο δεύτερος που σκοτώνεται από αυτή τη δουλειά. Το κατάλαβες τι γίνεται; Λοιπόν, σου 'πα μάνι μάνι για το θάνατο που 'χει γίνει δύο αιτίες θανάτου. Δεν έπρεπε να δουλεύουνε με προπάνιο, έπρεπε να δουλεύουνε με ασετιλίνη σε κλειστούς χώρους, και δεύτερον έπρεπε να υπάρχει ένας άνθρωπος να τους προσέχει. Να είναι κάποιος άνθρωπος στην τρίτα. Πήρε φωτιά, να τσακιστεί να κλείσει την παροχή του προπανίου, όχι να καίγεται ο άνθρωπος και να συνεχίζεται η παροχή. Είχε λαμπαδιάσει ο άνθρωπος και συνέχιζε να υπάρχει παροχή προπανίου. Δεν μπορούσε κανένας να τον βοηθήσει.

Οι εργαζόμενοι αναγκάζονται εκ των πραγμάτων να αδιαφορήσουν σκόπιμα για τη διεκδίκηση βασικών εργασιακών δικαιωμάτων. Όσο δε για το θέμα της υπεραξίας, οι εργολάβοι βρίσκονται πάντοτε στην ευχάριστη και πλεονεκτική θέση απόσπασσης μεγάλου εργασιακού χρόνου, επομένως και αξίας, με τρόπο εξαιρετικά εκβιαστικό αλλά και φυσιολογικό από τη δική τους πλευρά (Fine, 1998). Χρειάζεται, ωστόσο, να εκπληρωθεί και άλλη μια αναγκαία και ικανή συνθήκη για την πρόσληψη των εργαζομένων, να μην είναι μεγάλοι ηλικιακά. Διαφορετικά, προτεραιότητα απασχόλησης έχουν πάντα οι πολύ κοντινοί γνωστοί του εργολάβου. Καθώς στην περιοχή υπάρχουν αρκετοί εργαζόμενοι μεγάλης ηλικίας, δημιουργείται σοβαρό κοινωνικό πρόβλημα, μιας και στην ηλικία που βρίσκονται, αφ' ενός, δεν μπορούν να αλλάξουν επάγγελμα και, αφ' ετέρου, χρειάζονται λίγα μόνο χρόνια για τη συνταξιοδότησή τους. Πρόκειται λοιπόν για μια μεγάλη κατηγορία εργατών που είναι δυνάμει συνταξιοδοτήσιμοι, με αβέβαιο μέλλον. Για άλλη μια φορά, η γλώσσα των πληροφοριών αποδεικνύεται σκληρή και άκρως περιγραφική μιας χρόνιας κατάστασης:

Από μια ηλικία και πέρα δεν σε παίρνει. Ο εργολάβος δεν είναι ξένος, ο εργολάβος ξέρει. Σε βλέπει δηλαδή από τη φυσική σου κατάσταση και καταλαβαίνει ότι δεν του κάνεις. Δεν χρειάζεται δηλαδή να του πεις εσύ τίποτα. Δεν σε παίρνει δηλαδή στη δουλειά. Πας δηλαδή με την ψυχή στο στόμα ή στην τσέπη και κάνεις το βράχο και είσαι μισός άνθρωπος, ότι αντέχεις δηλαδή, παρασταίνεις το δράκο, ενώ στην πραγματικότητα δεν αντέχεις για να κάνεις μεροκάματο.

Η βιομηχανική υστέρηση που ενέσκηψε στην περιοχή και η ανεργία που έχει συνεπιφέρει, διαμόρφωσαν σκληρότερες συνθήκες ανταγωνισμού μεταξύ των εργατών⁵. Από τη μια υποχρεώνονται να προσπαθούν να ανακαλύψουν την πληροφορία για τη δουλειά και, από την άλλη, να δουλέψουν όταν τη βρουν κυριολεκτικά και μεταφορικά για να την ξαναβρουν ή τουλάχιστον να μην τη χάσουν πλήρως. Επάνω στο πλοίο ο ανταγωνισμός είναι σκληρός, «είναι η πιο σκληρή μορφή καπιταλισμού», κατά την έκφραση ενός πληροφορητή. Οι εργάτες πασχίζουν να αποδείξουν ότι παράγουν καλύτερα και περισσότερο, ώστε να δημιουργήσουν τις προϋποθέσεις επανατροσίληψής τους. Η ανταγωνιστική ηθική είναι τρόπος συμπεριφοράς και, στο βαθμό που οργανώνει κοινό πλαίσιο διαχείρισης της εργατικής δύναμης και κατ' ουσίαν του Εαυτού, συνιστά πολιτισμικό μόρφωμα και συγκροτεί τα επιτρεπτά και ανεπιτρεπτά όρια ατομικής στρατηγικής. Το πλαίσιο αυτό είναι δεδομένο και αποδεκτό, εφόσον θεωρείται ότι ζώνη σημαίνει ανταγωνισμός και ότι αυτός που ωφελείται δεν είναι άλλος από τον ανεξέλεγκτο ομορτουνισμό και την ανήθικη πρακτική των εργολάβων που δρουν και λυμαίνονται την περιοχή.

Η κατάσταση αυτή, έτσι όπως τηλεγραφικά την περιγράψω, δεν είναι καινούρια για την περιοχή και πολύ περισσότερο για τους εργαζομένους. Το σύστημα πρόσληψης πάντα δούλευε με αυτό τον τρόπο και οι ίδιες συνθήκες ανταγωνισμού και της σε μεγάλο βαθμό διάσπασης του κοινωνικού πεδίου καθόριζαν τον τρόπο με τον οποίο κάποιος αποφάσιζε να ζητήσει δουλειά στη ζώνη. Η προσφορά εργασίας τοπικά καθοριζόταν πάντοτε επίσης από τις διακυμάνσεις του διεθνούς ναυτιλιακού κεφαλαίου. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε το γεγονός ότι οι περισσότεροι εργάτες προέρχονται είτε από τις σχολές μαθητείας του Σκαρχαμαγκά είτε επειδή κάποια στιγμή ξεμπάρκαραν στις δεκαετίες 1960-1970. Το Πέραμα αναδείχθηκε ως ο τόπος συγκρότησης μιας ιδιαίτερης και μοναδικής εργασιακής πρακτικής, που λειτουργούσε και λειτουργεί ως πλαίσιο για την παγίωση κοινωνικών σχέσεων και βιωμένης καθημερινότητας κατά την παραγωγική διαδικασία.

Ήταν η περίοδος κατά την οποία η Μεγάλη Βρετανία, μεγάλη, έως τότε, ναυτική δύναμη, παρέδιδε τα σκήπτρα στην υπόλοιπη Ευρώπη και την Ιαπωνία. Η αύξηση της ζήτησης χωρητικότητας, λόγω των διεθνών συνθηκών (οφειλόμενη στον πόλεμο της Κορέας, το κλείσιμο της διώρυγας του Σουέζ το '56 και '67-'75, την Ιρανική Επανάσταση, τον πόλεμο Ιράν-Ιράκ), λόγω της αύξησης της ζήτησης στο εσωτερικό και των διευκολύνσεων την περίοδο της χούντας προς τους εφοπλιστές, οδήγησε στη δημιουργία της συγκεκριμένης τοπικής αγοράς εργασίας.

Η σχέση εργολαβίας που παγιώθηκε στην περιοχή αντανακλά την οργάνωση των τοπικών σχέσεων παραγωγής και είναι αυτή που ταυτόχρονα έχει σε μεγάλο βαθμό καθορίσει το βιωμένο χωροχρόνο των εργαζομένων. Το Πέραμα παρουσάζει πάντα την εξής ιδιομορφία: ενώ η άμεση παραγωγή πραγματοποιείται στον περαματιώτικο, ως επί το πλείστον, αιγιαλό, η διοίκηση της επιχείρησης αλλά και οι εργαζόμενοι εδρεύουν αλλού. Από την

άποψη αυτή, η τύχη του Περάματος είναι, από καιρό, απεδαφοποιημένη, σε πείσμα εκείνων που πιστεύουν ότι οι αγορές που μοιράζονται πληροφορίες είναι πρόσφατο φαινόμενο.

Η πραγματικότητα αυτή δεν είναι ξένη για το ντόπιο εργατικό δυναμικό, που δεν προέρχεται μόνο από το Δήμο Περάματος. Οι μεταλλεργάτες απασχολούνται στα πλαίσια μιας άτυπης οικονομίας, που έχει εννοηθεί τοπικά σε μεγάλο βαθμό και λόγω των διεθνών εξελίξεων που προανέφερα. Στο διάστημα των δεκαετιών '60-'70, ακόμα και '80, οι επιχειρήσεις ενσωμάτωσαν στην παραγωγική τους διαδικασία ένα συγκεκριμένο τμήμα του εργατικού δυναμικού, το εκπαιδευσαν και το χρησιμοποίησαν στο ευέλκτο καθεστώς της εργολαβίας.

Πόσο νέα είναι η παγκοσμιοποίηση;

Δεν θα περίμενε, ωστόσο, κανείς να ονομάσει τη διαδικασία αυτή παγκοσμιοποίηση αυτή την περίοδο καθώς, όπως διαπιστώνει, η κατάργηση της απόστασης μεταξύ των τόπων και οι άμεσες συνέπειες που αυτή μπορεί να έχει είναι από καιρό γνωστές ή και εν μέρει προβλέψιμες. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι οι εργάτες της περιοχής εκτιμούν την προσφορά απασχόλησης με βάση το επίπεδο των ναύλων διεθνώς και το εργατικό κόστος στις άλλες ανταγωνιστικές τοπικές αγορές εργασίας, όπου δηλαδή υπάρχουν ναυπηγεία. Ο άμεσος σκοπός, το κέρδος, βασιζόταν πάντα στον ανταγωνισμό, αλλά και σε μια αλήθεια: ότι αποτελεί χάσιμο για τον έναν, είναι ωφέλεια για κάποιον άλλο, ακόμα και στο ίδιο το τοπικό πλαίσιο.

Ειδικά για την περιοχή του Περάματος, η εργολαβία παρέχει, ιδιαίτερα από την περίοδο της ναυπηγικής έκρηξης, το μεγαλύτερο πλεονέκτημα που έχει αναδειχθεί, σήμερα, σε επιταγή των ευαγγελιστών της παγκοσμιοποίησης, την ευελιξία⁶. Η τελευταία αναφέρεται στην προσαρμοστικότητα που χρειάζεται να επιδεικνύουν οι επιχειρήσεις, ώστε να ανταποκριθούν στους κραδασμούς και τις απαιτήσεις της αγοράς. Η σχέση εργολαβίας στο Πέραμα συμφέρει από την άποψη αυτή, καθώς το κάθε «μαγαζί» έχει τη δυνατότητα να διατηρεί έναν αριθμό εργαζομένων ως πυρήνα της επιχείρησης σε μόνιμη ή ημι-μόνιμη βάση και να προσλαμβάνει εργάτες (με τον τρόπο που είδαμε) που έχουν δορυφορική σχέση με τους συναδέλφους τους. Η πρώτη κατηγορία εργαζομένων μπορεί να χρησιμοποιηθεί πολυδύναμα από τους εργολάβους και η δεύτερη είναι η πιο ευάλωτη, στο βαθμό που αυτοί εργάζονται υπό συνθήκες ανασφάλειας και ατάκτως. Οι απλήρωτες υπερωρίες, η εκπλήρωση έργου χωρίς την τήρηση των κανόνων υγιεινής και ασφάλειας, το «σπασμένο» μεροκάματο, οι συνεχείς παραβιάσεις των συλλογικών συμβάσεων εργασίας, η απώλεια ενσήμων, η αδυναμία των συνδικάτων, διευκολύνουν τους εργολάβους και φυσικά την παραγωγή. Από την άλλη, θέτουν σε διαπραγμάτευση τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου των εργαζομένων.

Οι σχέσεις αυτές συνυπήρχαν με το, κατ' ευφημισμόν, προηγούμενο μοντέλο της φορντικής παραγωγικής διαδικασίας. Τούτο ίσως να σημαίνει ότι χρειάζεται να επαναξιολογήσουμε τόσο την ποιότητα της τωρινής φάσης του παγκόσμιου συστήματος όσο και τον τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιούμε τα εννοιολογικά μας όπλα, για την ερμηνεία φαινομένων που κατανοούνται καλύτερα όταν τοποθετηθούν σε μια προβληματική που εξετάζει το ζήτημα καταδεικνύοντας τις μορφές υπό τις οποίες η υφήλιος «ενώνεται» αλλά δεν «ομογε-

νοποιείται» (Μπεκ, 1999) υπό το βάρος μιας απλοϊκής λειτουργιστικής αναφοράς περί παγκοσμιοποίησης.

Η προβληματική αυτή δεν εξετάζει μονάχα τους όρους της διεθνοποιημένης συγχρονίας, αλλά και αν αυτό που ονομάζουμε φορντικό μοντέλο παραγωγής (με τα παρελκόμενά του: αύξηση θέσεων εργασίας, σταθερό ωράριο, μόνιμη απασχόληση, κρατική πρόνοια και όλα όσα κατ' όνομα μπορούσαν να μας κάνουν ευτυχισμένους) υπήρξε ποτέ.

Η ευελιξία στην παραγωγή και η άτυπη εργασία είναι δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα, από την άποψη αυτή, που δεν είναι απλώς το αποτέλεσμα των διεθνοποιημένων σχέσεων, αλλά μέρος του συνδυασμού παραγόντων που οδήγησαν σε αυτές, είναι εγγενή στην τάση του κεφαλαίου για διάχυση και άνοιγμα νέων αγορών (παράδειγμα είναι η άτυπη ενσωμάτωση των προσφύγων στον ιστό της οικονομίας, η παιδική εργασία, το φασόν κ.λπ.). Αυτό που τίθεται επιτακτικά σήμερα είναι να μη θεωρήσουμε τις διεθνοποιημένες διαδικασίες ως κάτι δεδομένο και φυσικό και, γι' αυτό, αναπότρεπτα νόμιμο και κυρίως νομοτελειακό. Θεωρώ ότι βρισκόμαστε σε μια φάση εν εξελίξει, η οποία διακατέχεται εξίσου από αντιφάσεις, αντίρροπες τάσεις και κατακερματισμούς, όπως ακριβώς σε προηγούμενες περιόδους και φάσεις ανάπτυξης του καπιταλισμού.

Ενώ η προσφορά εργασίας στην περιοχή του Περάματος δέκα χρόνια νωρίτερα μπορούσε θεωρητικά να εξασφαλίσει ένα συγκεκριμένο επίπεδο προσφοράς απασχόλησης, με την ίδια ωστόσο δομή εργασίας, στη σημερινή συγκυρία φαινόμενα που υπήρχαν οξυνθήκαν και οι κοινωνικοί φορείς προσαρμόζουν αλλά και επιλέγουν τη δράση τους ανάλογα. Η εργολαβική σχέση στο Πέραμα δημιούργησε μεγαλύτερες ανισότητες και έκανε το εργασιακό περιβάλλον αδιούρητο ανελαστικό για τους εργαζομένους και εξαιρετικά εύκαμπτο για τα ντόπια αφεντικά και το κύκλωμα κλεισίματος παραγγελιών. Το αξίωμα, ο ταχύς καταπίνει τον αργό, έχει δημιουργήσει χαμηλά ημερομίσθια και σκληρές συνθήκες τοπικού και διεθνοποιημένου ανταγωνισμού και μεταξύ των εργατών του Περάματος, αλλά και μεταξύ αυτών και άλλων συναδέλφων τους από ναυπηγεία εκ παραδόσεως φημισμένα, όπως αυτά των πρώην ανατολικών χωρών. Έτσι, αυτό που παρουσιάζεται ως φάρμακο, η ελαστική εργασία και ο ανταγωνισμός, δεν είναι τίποτε άλλο παρά ακόμα μία μορφή ανακατανομής της ανεργίας και δημιουργίας εργατικών εφεδρειών, που στο τοπικό πλαίσιο μεταφράζεται σε αθέμιτο ανταγωνισμό, διάσπαση του κοινωνικού πεδίου και μεγάλη εκμετάλλευση.

Το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα είναι οι λεγόμενες «αποστολές». Οι εργαζόμενοι, βασιζόμενοι στο δίκτυο σχέσεων και γνωριμιών τους, προσλαμβάνονται σε συνεργεία που συγκροτούνται στη βάση εκτέλεσης συγκεκριμένου έργου. Αυτή είναι η διαδικασία που ακολουθείται ούτως ή άλλως τοπικά, προσθέτοντας, ωστόσο, το δεδομένο ότι βάσει της ίδιας πρακτικής το συνεργείο μπορεί να δουλέψει σε μια σειρά ναυπηγείων από το Λίβερπουλ στο Γκντανσκ και από αυτά της Βαλτικής στα ιαπωνικά ή και κορεάτικα. Η δουλειά είναι επικίνδυνη στο βαθμό που οι εργασίες γίνονται, για ευνόητους λόγους, εν πλω, αλλά και πολύ επικερδής για όλους τους εμπλεκόμενους. Το κλείσιμο της συμφωνίας περιλαμβάνει ένα μεγάλο σύστημα ανταλλαγής πληροφορίας και καθορισμού κέρδους. Το σύστημα αυτό, αφ' ενός, δεν είναι κάτι πρωτόγνωρο και, αφ' ετέρου, είναι δύσκολο να εντοπιστεί από τις αρχές, καθώς οι εργαζόμενοι παρουσιάζονται είτε ως μέλη πληρώματος είτε καθόλου, ειδικά όταν το συνεργείο διεκπεραιώνει έργο στα λεγόμενα «τάγκια» του πλοίου (δεξαμενές). Δεν

είναι διόλου σπάνιο ένας εργαζόμενος να δουλέψει για μια εβδομάδα στη ζώνη Περάματος, άλλες δύο στα ναυπηγεία Χαλκίδας και να ετοιμάζει ταυτόχρονα τις βαλίτσες του για ένα μακρύ ταξίδι σε άλλα ναυπηγεία του εξωτερικού για ακαθόριστο εκάστοτε χρόνο.

Η πρακτική των κοινωνικών υποκειμένων

Το γεγονός αυτό, όσο και αν ενδεχομένως ξενίζει, σηματοδοτεί και μια προσπάθεια στρατηγικής αναπλαισίωσης των όρων της εντόπιας κοινωνικής αναπαραγωγής. Μολονότι το κεφάλαιο κινείται, και όχι τοπικά μόνο, καθώς είδαμε, μεγάλο μέρος του εργατικού δυναμικού πράττει έχοντας ως αναφορά και σημείο διεύθεσης της δράσης τη ζώνη Περάματος. Το πέρασμα του καιρού έχει δημιουργήσει ιδιαίτερους τρόπους ένταξης στην τοπική εργασιακή καθημερινότητα, γεγονός που εκβάλλει στη δημιουργία σημασιών, κουλτούρας, αλλά και στην αναπαραγωγή εργατικού δυναμικού γενικά.

Όπως προελέχθη, η μορφή της απασχόλησης τοπικά δεν είχε σχεδόν ποτέ μόνιμο και σταθερό χαρακτήρα. Αυτό σημαίνει ότι, αφ' ενός, το φορντικό μοντέλο παραγωγής δεν έχει ή, καλύτερα, δεν είχε γενικευτική ισχύ, ιδιαίτερα μετά το τέλος του Β' παγκόσμιου πολέμου και, αφ' ετέρου, ότι τα κοινωνικά υποκείμενα μέσα από τη στρατηγική τοποθέτησή τους στο χώρο επιδιώκουν τη βελτίωση της διαπραγματευτικής τους ικανότητας και κατά συνέπεια την άρνηση της ολοκληρωτικής υποτεταγής τους στο κεφάλαιο. Σε αυτή ακριβώς την επιδίωξη θεμελιώνεται η προσπάθεια για διεύρυνση του κοινωνικού δικτύου μέσα από συγγενείς, φίλους, το συνδικάτο, τους ντόπιους συνδικαλιστές όλων των αποχρώσεων και τους γείτονες. Ακόμα εδώ εντάσσεται η πρακτική της μακροπρόθεσμης ανταλλαγής, όπου το συναλλασσόμενο και ανταλλασσόμενο είδος με τη μέγιστη ισχύ είναι η μικρο-εξυπηρέτηση, που μεταφράζεται σε άντληση πληροφορίας για δουλειά, καθώς και οι μορφές αλληλοϊπποσύριξης που εμφανίζονται και διαχρονικά στην περιοχή.

Αυτό που προκύπτει είναι η σύσταση μιας εικόνας διάφορης από αυτή του πλήρως απασχολούμενου και γι' αυτό δεσμευμένου εργάτη. Η εκμετάλλευση της απόλυτης υπεραξίας, και λόγω των ευρύτερων οικονομικο-κοινωνικών συνθηκών και λόγω της στρατηγικής επιλογής των υποκειμένων, είναι πια παρελθόν.

Ωστόσο παραμένει πάντοτε ζητούμενο το γεγονός του τρόπου διαχείρισης της εργασιακής και κοινωνικής ύπαρξης των δρώντων. Και αυτό διότι από τη στιγμή που η έννοια του «κανονικού» εργαζομένου εκλείπει, τότε ποια μέσα επιβίωσης επιστρατεύονται και τι τακτικές ακολουθούνται; Με λίγα λόγια, πού θεμελιώνεται η πολυτέλεια της άρνησης της υποτεταγής;⁷

Τα κοινωνικά δίκτυα παροχής πληροφορίας⁸ είναι μια από τις εναλλακτικές διαδρομές αυτής της διαχείρισης (Narotzky, 1997). Άλλου είδους εισοδήματα προερχόμενα από αγροτικές περιοχές, ευκαιριακές εργασίες, που έχουν κάποια ή και καμία σχέση με την κύρια δραστηριότητα, καταδείχνουν τις μορφές πολλαπλών οικονομικών δραστηριοτήτων (Pahl, 1984) που δίνουν και χώρο και χρόνο διαπραγμάτευσης και επανοτοποθέτησης της δράσης. Το φαινόμενο είναι ευρέως διαδεδομένο στις χώρες του ευρωπαϊκού Βορρά (Howe, 1990), με τη διαφορά ότι εκεί στη νοούμενη ως πολλαπλή οικονομική δραστηριότητα εντάσσεται και η κάθε είδους κοινωνικά δίκαιη ή και άδικη κρατική επιδότηση⁹.

Από την άλλη, στο Πέραμα η μερική απασχόληση αυξάνεται λόγω της άνηθης της καιροσκοπικής εργολαβίας¹⁰. Η συνεκτίμηση των επιβιωτικών αναγκών και των συνθηκών εργασίας μπορεί να οδηγήσει τους εργαζομένους στην ανάληψη του έργου ή και το αντίθετο. Δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις κατά τις οποίες οι εργάτες αρνούνταν να εργαστούν για μια σειρά από λόγους, η βασική συνισταμένη των οποίων ήταν η ποιότητα του status της πρόσληψής τους. Είχα εκπλαγεί από την εικόνα αυτή και από τα συμφραζόμενα του τοπικού λόγου. Έτσι ο Παναγιώτης, ένας 40χρονος ηλεκτροκολλητής, εξηγώντας για ποιο λόγο δεν θέλει αλλά και δεν μπορεί να φύγει από το πλαίσιο της ζώνης, διατυπώνει τα εξής:

Αν αποκοπεί από τη ζώνη, αν φύγει και πιάσει δουλειά κάπου αλλού, δεν θα δουλεύει στη ζώνη μετά, αυτό είναι αυτονόητο. Τώρα, να βρει μια δουλειά του ποδαριού για το μεροκάματο, να κουβαλήσει καφάσια ξέρω 'γώ, να κουβαλήσει μπάζα, να κάνει κάπου αλλη δουλειά, δηλαδή το να κάνει ένα μεροκάματο, 5, 2, 10, αυτό γίνεται. Τώρα, το να υπάρξει οργανωμένη προσπάθεια του να προσανατολιστούμε σε άλλες παραγωγικές διαδικασίες σε άλλους κλάδους δεν γίνεται, ο καθένας μόνος του δεν μπορεί να το κάνει. Σε μια ηλικία των 30, 40 και 50 δεν σε παίρνει ο άλλος. Να σε πάρει, πού να σε βάλει; Έτσι; Σε μεγάλη κλίμακα μπορούμε να δουλέψουμε στις ειδικότητές μας στη βιομηχανία, από την πολεμική βιομηχανία μέχρι οτιδήποτε. Αλλά το θέμα είναι ότι δεν σε παίρνει ο άλλος. Γιατί κοίταξε να δεις τι γίνεται. Εδώ ο κόσμος έχει μια αξιοπρέπεια, μια περηφάνια, η φάμπρικα έχει μια άλλη λογική, ο εργαζόμενος της φάμπρικας έχει μια άλλη λογική, δεν μπορεί να κολλήσει. Δεν μπορείς να πάρεις δηλαδή έναν εργαζόμενο από τη ζώνη και να τον βάλεις να σκύψει το κεφάλι στη φάμπρικα. Δεν το σκύβει εύκολα, δεν θα κολλήσει. Πρέπει να σκύψει το κεφάλι πολύ εύκολα. Εδώ μέσα από την ανεργία κτλ. Ο εργαζόμενος πιάνει πολύ εύκολα από το λαιμό τον εργοδότη. Το κατάλαβες τι γίνεται; Δηλαδή τα όρια χωρίς να τον πιέσεις τον εργαζόμενο της ζώνης είναι λίγα, σε ψυχολογική βάση μιλάμε τώρα, από άποψη αξιοπρέπειας, ηθικού βάρους, δηλαδή δεν μπορείς εύκολα να τον βάλεις κάτω, να τον τσακίσεις. Το θέμα είναι ότι ο εργαζόμενος της ζώνης, στον αγώνα του να ζήσει την οικογένειά του, τη δική του τη ζωή μπορεί να τη βάλει εύκολα σε κίνδυνο. Στηριγμένος στην υψηλή του ειδίκευση, στις ικανότητές του, παραβιάζει εύκολα τα όρια ασφαλείας. Βάζει τη ζωή του σε κίνδυνο, σε μάχη. Στην προσπάθειά του να βρει μεροκάματο, όμως όχι να σκύψει το κεφάλι. Κατάλαβες τι γίνεται; Άλλο τώρα οι σχέσεις εργασίας, το ηθικό μέρος της υπόθεσης και άλλο οι εγκληματικές καταστάσεις που και ο εργαζόμενος, στον αγώνα του να κάνει μεροκάματο, υποχωρεί.

Μπορεί συνεπώς κάποιος να «σκύβει το κεφάλι» ή να «του κρεμάει τη γλώσσα ο εργοδότης», κατά το ντόπιο εργασιακό ιδίωμα, αλλά το γεγονός αυτό δεν έχει επαρκώς, κατά την άποψή μου, ξεταστεί από τη σκοπιά των ιδίων των υποκειμένων, από το νόημα που δίνουν σε αυτή την ενέργεια, αλλά και από την άρνησή της, αντίστοιχα. Είναι άλλο πράγμα να εμφανίζεται κανείς ομογενοποιητικά υποτασσόμενος στις επιδιώξεις της εργοδοσίας και άλλο να διαπράγματεύεται τον εργασιακό του χρόνο και υπεραξία ως αντικείμενα διακριτικής διαχειριστικής ευχέρειας (Τσουνκαλός, 1987).

Συμπερασματικά σχόλια

Η σχέση τοπικού παγκόσμιου, συνεπακόλουθα, δεν περιορίζεται μονάχα σε μια στενά οικονομική-λογιστική ερμηνευτική. Τοπικό σημαίνει και πολιτισμικό, αλλά και βιωμένη κοινωνική δράση. Μολονότι η διαδικασία καπιταλιστικής συσσώρευσης αλλάζει μέσα από την οριζόντια δομημένη και διαφοροποιημένη παραγωγή, την κατάρρευση του κράτους πρόνοιας, των εθνικών συνόρων και των ευέλικτων εργασιακών σχέσεων διεθνώς, τα κοινωνικά υποκείμενα σε τοπικό επίπεδο εξακολουθούν να αποδίδουν και να δημιουργούν τη δική τους άποψη για τον κόσμο. Αυτό δείχνει, και με βάση τα παραπάνω, ότι το τοπικό δεν έχει χάσει την ιδιαιτερότητά του και ότι αναπροσαρμόζει δράσεις και πρακτικές.

Μέσα από τη σύντομη εθνογραφική κατάθεση της εμπειρίας της NEB επιτακτικά το γεγονός ότι η ευελιξία στις εργασιακές σχέσεις δεν σημαίνει και ούτε οδηγεί απαραίτητα στον εκδημοκρατισμό τους. Λησμονείται το γεγονός ότι η ίδια η διαδικασία της εργασίας δημιουργεί σχέσεις δύναμης, status (Δημητρίου, 1996) και ιεραρχίας, πόρρω απέχουσα από μια επιφανειακά ρομαντική αντίληψη κατά την οποία το μοντέλο της εργασιακής ευελιξίας υπόσχεται αμοιβαίο σεβασμό, διάλογο και εμπιστοσύνη μεταξύ εργαζομένων και εργοδοτών (Piore, 1990). Το παράδειγμα του Περάματος, όπως και άλλων βιομηχανικών συννοικιών της Ελλάδας, δείχνει ανάγλυφα ότι από τη μια οι εργαζόμενοι διαπραγματεύονται ευέλικτα τον εαυτό τους, αλλά και το ότι παρέχουν χώρο για την πιο ευέλικτη εκμετάλλευσή τους. Μολονότι ο όρος και η πρακτική στην οποία αναφέρεται είναι συζητήσιμο εάν υπήρξαν ποτέ αυτόνομα σε σχέση με αυτό που λογίζεται ως προηγούμενο μοντέλο της μαζικής παραγωγής, το φορντισμό, δημιουργείται η εντύπωση ότι αντιπαράθετε τον εκδημοκρατισμό στην ακαμψία. Ούτε όμως ο φορντισμός αλλά ούτε και η «ακαμψία» του ήταν/είναι ίδιοι παντού. Τούτο σημαίνει ότι χρειάζεται να είμαστε προσεκτικοί αναλύοντας κατά περίπτωση τα τοπικά χαρακτηριστικά της εργασίας. Έτσι, όσον αφορά το εθνογραφικό παράδειγμα του Περάματος, εύκαμπτο και ευέλικτο θεωρείται η άρση διεκδίκησης των δικαιωμάτων των εργαζομένων που κατακτήθηκαν την περίοδο πριν την έντονη εμφάνιση της ρητορικής περί ευελιξίας και μετα-βιομηχανικής κοινωνίας.

Πιο συγκεκριμένα, επιδίωξή μου ήταν να φωτίσω το γεγονός ότι, αναφερόμενοι σε εργαζομένους, εννοούμε δρώντες, οι πρακτικές των οποίων εντάσσονται και σε ένα υπερτοπικό σύστημα δύναμης, πέρα από το δικό τους. Αυτό είναι ιδιαίτερα πειθαναγκαστικό και ιεραρχημένο. Τα κοινωνικά υποκείμενα δεν προσαρμόζονται ασυνείδητα σε αυτό με την εξελικτική έννοια του όρου. Αντίθετα, θεωρώ ότι ενσυνείδητα ακολουθούν τους κανόνες ενός ασυμμετρικού συστήματος σχέσεων, γινόμενοι και οι ίδιοι φορείς του, αφήνοντας ωστόσο χώρο για τη διαχείριση της προσωπικής τους εμπειρίας και προσπαθώντας να βελτιώσουν τις συνθήκες αναπαραγωγής της ύπαρξής τους. Με την έννοια αυτή, είναι ίσως χρήσιμο για τη μελλοντική έρευνα να διερευνηθεί η δύναμη αυτών που δεν έχουν δύναμη.

Βιβλιογραφία

- Αγριαντώνη, Χ., 1986, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος.
- Βαίου, Ν. και Χατζημιχάλης, Κ., 1997, *Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους αγρούς. Πόλεις Περιφέρειες και Ατυπη Εργασία*, Εξάντας.
- Βλάχος, Γ., 1996, *Προβλήματα και Προοπτικές της Ελληνικής Ναυπηγικής και Επισκευαστικής Βιομηχανίας*, Σταμούλης.
- Βεργόπουλος, Κ., 1999, *Παγκοσμιοποίηση, η μεγάλη χίμαιρα*, Λιβάνης.
- Gledhill, J., 1998, "The Challenge of Globalization: Reconstruction of Identities, Transnational Forms of Life and the Social Sciences", στο G. Mummert (ed.), *Fronteras Fragmentadas*, Zamora: El colegio de michoacan, υπό έκδοση.
- Γκρέιντεν, Ο., 1999, *Ο Μανιακός Καπιταλισμός, Ο Καπιταλισμός που καταβροχθίζει τα παιδιά του*, Καστανιώτης.
- Gallie, D., Gershuny, J. and Vogler, C., 1994, "Unemployment, the Household, and Social Networks", στο D. Gallie, C. Marsh and C. Vogler (eds.), *Social Change and the Experience of Unemployment*, Oxford: Oxford University Press.
- Δημητρίου, Σ., 1996, *Η εξέλιξη του ανθρώπου. Αρχές της Κοινωνικής οργάνωσης*, Καστανιώτης.
- Εργατικό Κέντρο Πειραιά, 1995, *Έρευνα Ποιοτικών Χαρακτηριστικών της Αγοράς Εργασίας στο Δήμο Πειραιά*, Πειραιάς.
- Estelle-Smith, M. et al (eds.), 1990, *Perspectives on the informal economy*, Lanham: University Press of America.
- Fine B., 1998, «Η συνεχιζόμενη αναγκαιότητα της θεωρίας της αξίας: Μια προσωπική εκτίμηση», *Οικτιρία*, τ. 28, Ιανουάριος-Φεβρουάριος.
- Firth, R., 1977, "Work and value", στο S. Wallman (ed.), *The Social Anthropology of Work*, ASA, London: Academic Press.
- Featherstone, M. (ed.), 1990, *Global culture, nationalism, globalization and modernity*, Sage.
- Friedman, J., 1994, *Cultural identity and global process*, Sage.
- Hadjimichalis, C. and Vaiou, D., 1990, "Flexible labour markets and regional development in northern Greece", *International Journal of Urban and Regional Research*, 14.
- Hannerz, U., 1996, *Transnational Connections. Culture, people, places*, London: Routledge.
- Hirst, P. & Thompson, G., 2000, *Η παγκοσμιοποίηση σε αμφισβήτηση*, Πατάκης.
- Hobsbawm, E., *Στους ορίζοντες του 21ου αιώνα*, Θεμέλιο.
- Howe, L., 1990, *Being Unemployed in Northern Ireland. An ethnographic study*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Joyce, P., 1987, "The historical meanings of work: an introduction", στο P. Joyce (ed.), *The historical meanings of work*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Κρεμμυδάς, Β., 1998, «Το περιεχόμενο της παγκοσμιοποίησης», *ΤΑ ΝΕΑ*, 15 Ιουλίου.
- Kapferer, B., 1969, "Norms and the Manipulation of Relationships in a Work Context", στο J.C. Mitchell (ed.), *Social Networks in Urban Situations. Analyses of Personal Relationships in Central African Towns*, Manchester: Manchester University Press.
- Λιάκος, Α., 1993, *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η Ανάδυση των Κοινωνικών Θεσμών*, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος.
- Λεοντίδου, Α., 1989, *Πόλεις της σωτής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ.
- Le Monde Diplomatique*, «Οικονομία, εποχή της παγκοσμιοποίησης», τ. 3, 1993.
- Le Monde Diplomatique*, «Σενάρια για την παγκοσμιοποίηση», τ. 13, 1998.
- Lukes, S., 1986, "Introduction", στο S. Lukes (ed.), *Power*, Oxford: Basil Blackwell.
- Λυμπεράκη, Α. και Μουρίκη, Α., 1996, *Η απόρριψη επανάσταση. Νέες μορφές οργάνωσης της παραγωγής και της εργασίας*, Gutenberg.
- Massey, D., 1995, *Spatial Divisions of Labour. Spatial Structures and the Geography of Production*, London: Macmillan.
- Μπεκ, Ο., 1999, *Τι είναι Παγκοσμιοποίηση, Αλάνθασμένες Αντιλήψεις και Απαντήσεις*, Καστανιώτης.

- Marx, K., 1887, *Capital*, Vol. 1, Progress Publishers, Moscow.
- Narotzky, S., 1997, *New Directions in Economic Anthropology*, Pluto Press.
- Pardo, I., 1996, *Managing existence in Naples*, Cambridge University Press.
- Πολάνυι, Κ., 2001, *Ο μεγάλος μετασχηματισμός*, Νησίδες.
- Pahl, R., 1984, *Divisions of Labour*, Basil Blackwell.
- Pollert, A., 1991, "The Orthodoxy of Flexibility", στο A. Pollert (ed.), *Farewell to flexibility?*, Oxford: Basil Blackwell.
- Piore, M., 1990, "Work, labor and action: work experience in a system of flexible production", στο Pyke, Becattini & Sengenberger (eds.), *Industrial Districts and Inter-Firm Co-operation in Italy*, Geneva: ILO.
- Σπυριδάκης, Ε., 1999, «Εκσυγχρονισμός ή Βαθβαρότητα: Η διαδικασία του συναντήρουν στη ΝΕΒ Περάματος», *Ουτοπία*, Μάιος, τ. 35.
- Τσουκαλάς, Κ., 1987, *Κράτος, Κοινωνία, Εργασία στη Μεταπολεμική Ελλάδα*, Θεμέλιο.
- Wallman, S. (ed.), 1979, *Social Anthropology of Work*, ASA Monograph 19, Academic Press.
- Wolf, E.R., 1982, *Europe and the people without history*, Berkeley: University of California Press.
- Ψαράντης, Χ., 1996, «Στρατηγικές επιλογές για τα Ναυπηγεία στην Ελλάδα», στο *Η Ελληνική Ναυπηγική Βιομηχανία - Παρούσα Κατάσταση και Προοπτικές*, Τ.Ε.Ε.

Σημειώσεις

1. Χαρακτηριστική από την άποψη αυτή είναι η άποψη του Pahl, που περιγράφει το παράδειγμα μιας γυναίκας που σιδερώνει ρούχα στο σπίτι της, όπως παρατίθεται από τους Ν. Βαΐου και Κ. Χατζημιχάλη: «Η γυναίκα μπορεί να τελειώνει τη δουλειά για μια βιοτεχνία ρούχων, όπου δουλεύει φασόν στο σπίτι (εξαρτημένη εργασία). Μπορεί να σιδερώνει το ρούχο που έφτιαξε για να το πουλήσει στο μαγαζί ή στον πάγκο της (αυτοαπασχόληση). Και στις δύο αυτές περιπτώσεις μπορεί να δουλεύει άτυπα ή όχι. Το σιδερώμα του ρούχου μπορεί να μην αποτελεί μέρος μιας αμειβόμενης εργασίας αλλά μέρος της οικιακής εργασίας (εργασία κοινωνικής αναπαραγωγής), στα πλαίσια της οποίας η γυναίκα σιδερώνει για τον εαυτό της ή για τα άλλα μέλη του νοικοκυριού, πάντα ή εκ περιτροπής με αυτά, με ισοτίμες ή όχι σχέσεις και καταμερισμό εργασίας. Μπορεί ακόμη να σιδερώνει για τους συναδέλφους ενός τοπικού θιάσου, έχοντας προσφερθεί ή ίδια μετά από "φιλική πίεση", ή για να βοηθήσει έναν άρρωστο γείτονα, σε πλαίσια αμοιβαιότητας (εθελοντική εργασία κοινωνικής υποστήριξης)» (Ν. Βαΐου και Κ. Χατζημιχάλη, 1997).

2. Η εργασία δεν λογίζεται μόνο ως οικονομική και ιεραρχημένη δραστηριότητα, αλλά και ως κοινωνική και πολιτισμική σχέση. Στον ευρωπαϊκό χώρο, με προεξάρχουσα τη δουλειά του R. Pahl και των κοινωνικών γεωγράφων, όπως της D. Massey στη Μ. Βρετανία, καθώς και του E. Mingione για την Ιταλία, για να αναφερθούμε μόνο σε μερικούς, δίδεται ιδιαίτερη βαρύτητα στη διάσταση αυτή. Επίσης σημαντική είναι και η εθνογραφική δουλειά του I. Pardo σχετικά με τη διαχείριση και κοινωνική αναπαραγωγή της ύπαρξης των ενεργών υποκειμένων στην περιοχή της Νάπολης.

3. Ο Μαρξ, αναφερόμενος στο θέμα της πώλησης της εργατικής δύναμης, είχε διατυπώσει την άποψη ότι ο κάθε κεφαλαιουχστής χρειάζεται να συναντήσει στην αγορά ελεύθερους εργαζομένους, ελεύθερους με μια διτλή έννοια, ως ελεύθερων ανθρώπων που μπορούν να διαθέσουν την εργατική τους δύναμη ως το δικό τους εμπόρευμα προς πώληση και, από την άλλη, ως ανθρώπων που δεν έχουν άλλο εμπόρευμα να πωλήσουν (Marx, 1887). Η συζήτηση συνεπώς για τις νέες εργασιακές σχέσεις θα μπορούσε να φωτιστεί περισσότερο εάν λάβουμε υπόψη ότι αυτό που αλλάζει είναι η μορφή και όχι το περιεχόμενό τους. Οι εργαζόμενοι σήμερα μπορεί να αισθάνονται πιο «ελεύθεροι» στις επιλογές τους, σύμφωνα και με τους υποστηρικτές των ευέλικτων εργασιακών σχέσεων, ωστόσο δεν παύουν να πωλούν το μοναδικό εμπόρευμα που κατέχουν. Από την άποψη αυτή, η ευελιξία στην αγορά για τα κοινωνικά υποκείμενα, όπως δείχνει και η εθνογραφική εμπειρία του Περάματος, δεν σημαίνει τίποτε άλλο παρά μεγαλύτερη ανασφάλεια και κοινωνική ανισότητα.

4. Η έννοια σηματοδοτεί και παραπέμπει στον τρόπο με τον οποίο το τοπικό πλαίσιο των εργασιακών σχέσεων είναι ενσωματωμένο και καθορίζει διαλεκτικά το γεωγραφικό καταμερισμό εργασίας, και την ιδιαίτερη μορφή βίωσης της διαλεκτικής αυτής σχέσης από τη σκοπιά των ενεργών υποκειμένων.

5. Σύμφωνα με πρόσφατη μελέτη του Εργατικού Κέντρου Πειραιά, η περιοχή συνολικά πλήττεται από το δεδομένο της αποβιομηχάνισης, καθώς μειώνεται σταθερά η τοπική παραγωγική βάση. Ο κύκλος εργασιών των μεγάλων βιομηχανικών και μικρομεσαίων μονάδων μειώνεται, έχουν κλείσει ήδη μεγάλα βιομηχανικά συγκροτήματα, όπως η «Αιγαίο», «Πειραιϊκή-Πατραϊκή», «Βέλια», «Αναστασιάδης». Η ανεργία αγγίζει το 18% και πλήττει περισσότερο άτομα κάτω των 30 χρονών και κύρια τις γυναίκες. Ειδικά στη ζώνη Περάματος σήμερα εργάζονται σε μόνιμη και ημι-μόνιμη βάση 2.000 εργαζόμενοι, τη στιγμή που σε «καλές εποχές» αριθμούσαν 8.000 περίπου.

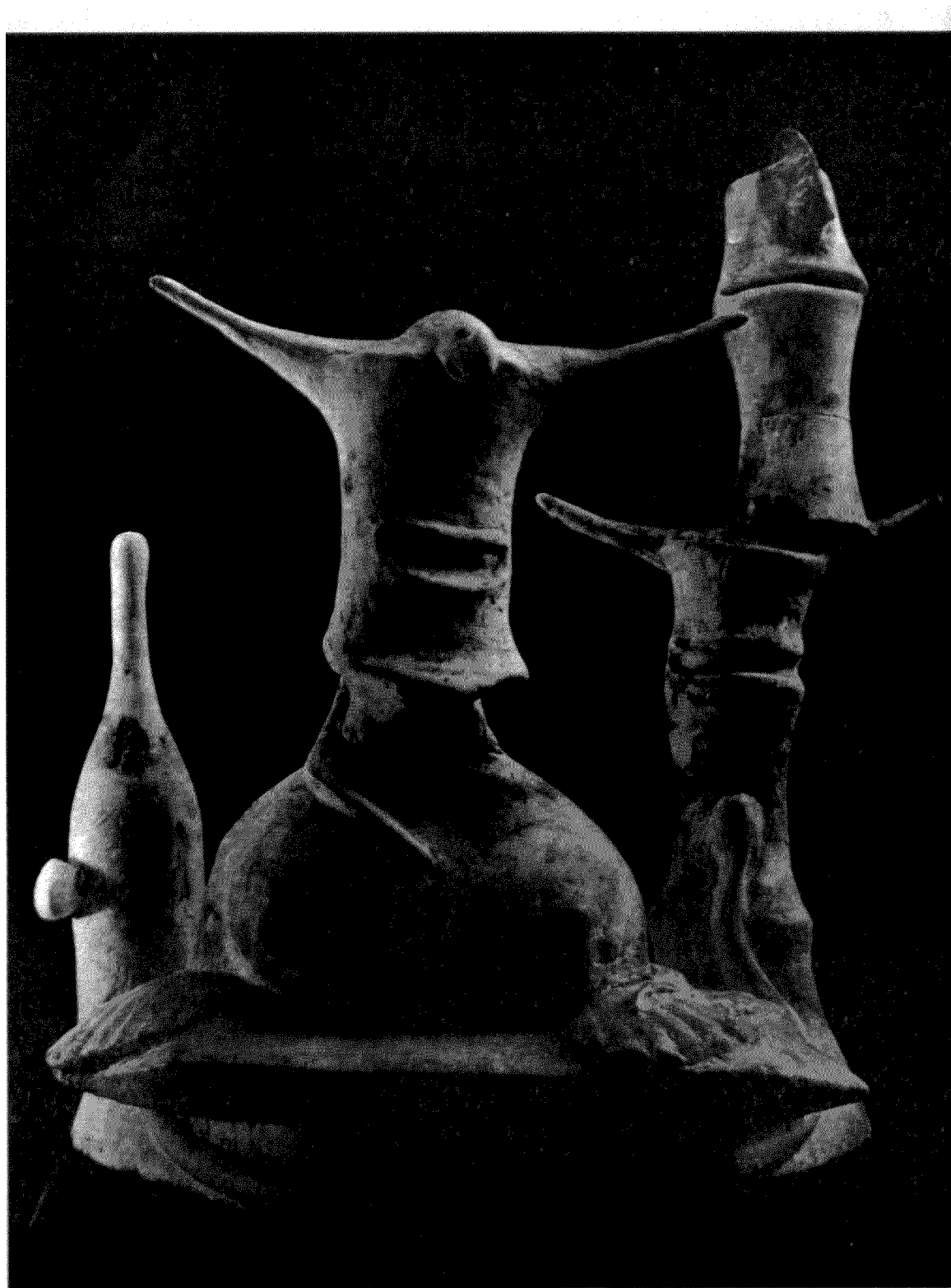
6. Για το ζήτημα αυτό, βλ. Α. Λιμπεράκη και Α. Μουρίκη, 1996.

7. Αξίζει στο σημείο αυτό να παραθέσουμε τον Polanyi που, αναφερόμενος στον εργάτη του 18ου αι., γράφει: «ο παραλληλισμός είναι πολύ θεμιτός, αφού και ο πρώτος εργάτης μισούσε το εργοστάσιο, όπου ένιωθε βασανισμένος και ταπεινωμένος, όπως ο ιθαγενής, που συχνά εξαναγκάζονταν να δουλεύει όπως εμείς με την ατελείωτη οικονομικής τιμωρίας, ακόμη και ακρωτηριασμού. Οι βιομήχανοι της Λυών του 18ου αι. επιζητούσαν τους χαμηλούς μισθούς πρωταρχικά για κοινωνικούς λόγους. Μόνον ένας ταλαιπωρημένος και καταρρακωμένος εργάτης, ισχυρίζονταν, θα απέφευγε να συνασπιστεί με τους συντρόφους του και να ξεφύγει από τις συνθήκες προσωπικής δουλειάς, υπό τις οποίες θα μπορούσε να εξαναγκαστεί να εκτελέσει τις οποιοσδήποτε εντολές του αφέντη του» (Πολάνι, 2001). Οι εργάτες στην περιοχή του Περάματος θεμελιώνουν τη διαφορετικότητά τους ως προς τους άλλους εργαζομένους στο ότι, στο βαθμό που υπάγχει ευχέρεια επιλογής αφεντικού, αρνούνται να ενταχθούν και υποταχθούν στην εργοστασιακή νόρμα. Τούτο, ωστόσο, δεν μεταφράζεται πάντα σε συλλογικότητα και δυναμική διεκδίκηση βασικών δικαιωμάτων, λόγω της εξατομικευμένης διαχείρισης της κοινωνικής αναπαραγωγής εντόπια.

8. Η Estellie-Smith, περιγράφοντας τον τρόπο εργασιακής ένταξης πορτογάλων μεταναστών στη Μ. Βρετανία τη δεκαετία του '50, σημειώνει ότι ένα ευρέως διαδεδομένο λαϊκό ρητό στην κοινότητά τους ήταν: *δεν είναι τι ξέρεις, αλλά ποιον ξέρεις και ποιον ξέρουν*.

9. Πρόκειται για το λεγόμενο *doing the double*. Οι εργαζόμενοι, «εχμεταλλευόμενοι» το κράτος πρόνοιας, αντλούσαν εισόδημα και από τις κρατικές υπηρεσίες με τη μορφή επιδομάτων. Έτσι, συμπλήρωναν το εισόδημά τους σε συνδυασμό με άλλες παραγωγικές δραστηριότητες. Η πρακτική αυτή εφαρμόστηκε και εφαρμόζεται σε περιοχές με μεγάλα ποσοστά ανεργίας, όπως στη Βόρεια Ιρλανδία κυρίως τη θαλασρική περίοδο. Δεν είναι τυχαίο, από την άλλη, ότι αυτό δημιούργησε εντάσεις και διασπάσεις στη συνοχή του κοινωνικού ιστού, καθώς όποιος λάμβανε κρατική επιδότηση απαγορευόταν να εργάζεται αλλού χωρίς προηγουμένως να το έχει δηλώσει. Τα σωπηλά κοινωνικά δίκτυα λειτουργήσαν με τέτοιο τρόπο, ούτως ώστε οι εμπλεκόμενοι άλλοτε να προφιλάρωνται και άλλοτε να καταδίδονται στις αρχές από τους ομοίους τους.

10. Για το βολό ακόμη αυτό ζήτημα, βλ. *Σύγχρονα Θέματα*, τ. 45, 1991.

Max Ernst, Χίμαιρες, φίδια και μπουτλία, 1935

Max Ernst, Ένας αγχώδης φίλος, 1944

Max Ernst, Ο βασιλιάς παίζει με τη βασίλισσα, 1944